

Zbigniew Nowak

Literatura sowizrzalska wobec reformacji

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 56/3, 17-32

1965

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZBIGNIEW NOWAK

LITERATURA SOWIZRZALSKA WOBEC REFORMACJI

Śledząc rozwój form polemiki wyznaniowej okresu reformacji nie trudno zauważyć, że zdążył on w kierunku maksymalnego uatrakcyjnienia sposobu i metod przekazywania treści poprzez zbliżanie i nadawanie wystąpieniom polemicznym charakteru i rangi popularnych utworów literackich. Dążenie to było podyktowane chęcią możliwie najszerszego upowszechnienia krytycznych, czy nawet złośliwych uwag w stosunku do przeciwnika, w celu zniwelowania jego wpływów, zdyskredytowania go w opinii ogółu. Była to jedyna droga zjednania czytelników dla mało atrakcyjnej literatury polemicznej, koncentrującej się głównie na sporach wyznaniowych, i urabiania za jej pomocą postawy ideowej społeczeństwa. Z tego też względu piśmiennictwo polemiczne prezentuje się nadzwyczaj ciekawie — jako wyraz ciągłych poszukiwań najodpowiedniejszej formy, gwarantującej najpełniejsze w sensie ideowym i najszersze w sensie czytelniczym oddziaływanie. Wzrost nietolerancji i rozbudzenie fanatyzmu religijnego aż do granic awanturnictwa i rozboju, co obserwujemy na dużą skalę w początkach w. XVII, były w znacznej mierze rezultatem „wychowawczego” oddziaływania tej literatury¹.

Ze znaczenia form literackich w walce wyznaniowej zdawały sobie sprawę oba walczące obozy. Obóz reformacyjny, inicjujący batalię na pióra, miał w początkowym okresie więcej inwencji, wyprzedzając i zaskakując przeciwnika pomysłowością, odwagą i niezwykłą ofensywnością wystąpień. Śmiałe odrzucenie łaciny i wprowadzenie do polemiki języka narodowego, udostępnienie w tym języku szerokiemu ogółowi *Pisma św.*, zastosowanie w wypowiedziach polemicznych atrakcyjnych gatunków literackich i struktur podawczych (np. dialog, dramat, parodia, opowieść sensacyjna, anegdota, facecja, fraszka, pieśń) — oto niektóre tylko środki

---

¹ Z tego punktu widzenia rozpatrywał polemikę kontrreformacyjną A. Brückner w artykule *Nienawiść wyznaniowa za Zygmunta III. Szkic obyczajowy i literacki*. „Przewodnik Naukowy i Literacki” 1902.

masowego oddziaływania na opinię publiczną, stosowane przez pisarzy reformacyjnych i przynoszące zamierzone rezultaty.

W tej sytuacji chcąc sprostać przeciwnikowi, obóz kontrreformacyjny przejmował jego środki i metody walki, zwłaszcza w zakresie wykorzystywania form literackich. Wciąganie literatury do walk wyznaniowych odbywało się w dwojaki sposób. Pierwszy, chronologicznie wcześniejszy, polegał na angażowaniu wybitnych pisarzy do wystąpień polemicznych. Nazwisko znanego pisarza nie tylko nadawało wystąpieniu blasku i aurytety, ale miało często wagę argumentu w sporze. Tak np. oba obozy chętnie szermowały pismami i nazwiskiem Erazma z Rotterdamu; we Francji zarówno reformacja, jak i kontrreformacja usiłowały zjednać sobie pióro Ronsarda²; w Polsce odbywały się oryginalne przetargi o twórczość Reja i Kochanowskiego³.

Drugi sposób był bardziej złożony i polegał na adaptowaniu do celów polemiki wyznaniowej gatunków literackich o dużej pojemności ideowej i znacznej popularności czytelniczej. W zasięgu takiej penetracji ideowej znalazły się przede wszystkim te gatunki, czy nawet nurty literackie, które cieszyły się dużą popularnością wśród czytelników. W tym kontekście na bliższe zbadanie zasługuje stosunek literatury sowizrzalskiej do reformacji i związanych z nią walk wyznaniowych, zwłaszcza że wokół tego zagadnienia nagromadziło się sporo nieporozumień i niedomówień.

W literaturze XVII w. ogromną popularność zyskała twórczość nowego nurtu, który Brückner ochrzcił „sowizrzalskim”⁴, a Budzyk wywodził od Biernata z Lublina i nazywał „ludowo-mieszczańskim”⁵. Termin „literatura sowizrzalska”, mimo że istnieje i jest używany już blisko pół wieku, wciąż jeszcze prowokuje do dyskusji. Jak dotąd, jest on mało precyzyjny, a jednocześnie wieloznaczny, co w praktyce historycznoliterackiej prowadzi do różnorodnych interpretacji, zarówno jeżeli chodzi o kręgi autorskie, metodę artystyczną, ideologię, jak i zespół tekstów. Ostatnio zabrał w tej sprawie głos Stanisław Grzeszczuk, dając nowe, bardziej precyzyjne propozycje uściślenia i zawężenia terminu

² C. Lenient, *La Satire en France ou la littérature militante au XVIe siècle*. T. 1. Paris 1877, s. 238—240.

³ J. Pelc, *Teksty Kochanowskiego w kancjonatach staropolskich XVI i XVII wieku*. W publikacji zbiorowej: *Odrodzenie i reformacja w Polsce*. T. 8. Warszawa 1963.

⁴ A. Brückner, *Cechy literatury szlacheckiej i miejskiej wieku XVII*. W: *Księga pamiątkowa ku czci Bolesława Orzechowicza*. T. 1. Lwów 1916, s. 166.

⁵ K. Budzyk, *Zagadnienia periodyzacji dziejów literatury staropolskiej*. W tomie zbiorowym: *Славянская филология. Сборник статей*. Т. 1. Москва 1958, s. 252.

„literatura sowirzralska”⁶. Zagadnienie to wymaga jeszcze dalszych, szczegółowych studiów. Wydaje się, że terminem „literatura sowirzralska” należy objąć zespół utworów wykazujących jednolitość pod trzema względami: kręgu autorskiego, metody artystycznej i ideologii. Natomiast pod względem gatunkowym literatura ta jest mocno zróżnicowana. W niniejszych rozważaniach z powodów praktycznych pod terminem „literatura sowirzralska” rozumie się zespół tekstów wykazanych w bibliografii literatury mieszczańskiej Badeckiego⁷, z wyłączeniem jednak kontrreformacyjnych imitacji sowirzralskich, o których jeszcze będzie mowa.

Twórczość pisarzy sowirzralskich pojawiła się u nas pod koniec w. XVI i znajdowała swój wyraz we wszystkich uprawianych wówczas gatunkach literackich, najpełniej w dramacie. Od panującej literatury szlacheckiej odcinała się wyraźnie odrębnym charakterem ideowym i metodą artystyczną. Krytyka istniejących stosunków społecznych i panującej ideologii dokonywała się w literaturze sowirzralskiej poprzez zajęcie specyficznego stanowiska absolutnej dezaprobaty, deprecjacji uznanych wartości, pogardy, prowokacji, anarchicznego potępienia i ośmieszenia — bez próby sformułowania programu pozytywnego⁸. Ironia, parodia i groteska stanowiły podstawowe wyznaczniki stosunku pisarzy sowirzralskich do świata.

Spór z panującą rzeczywistością społeczną, tak charakterystyczny dla literatury sowirzralskiej, był prowadzony z pozycji plebejskich, antyfeudalnych, o wyraźnym zabarwieniu antyklerykalnym, czy nawet antykościelnym. Wynikało to z pozycji społecznej autorów i ich związków z Kościołem katolickim. Wywodzili się oni ze środowiska rybałtowsko-plebejskiego i przeważnie żyli z łaski Kościoła, pełniąc funkcje klechów, nauczycieli czy kantorów. Sytuacja materialna, w jakiej się znajdowali, stawiała ich w rzędzie warstw najuboższych, a wyzysk, złe traktowanie i upokorzenia doznawane ze strony księży katolickich jako chlebobawców wyzwalały w nich nastroje antyklerykalne i antykościelne. To było też źródłem indyferentyzmu religijnego, tak charakterystycznego dla literatury sowirzralskiej, który niekiedy wyrażał się w postaci swoistej filozofii życiowej sowirzralców, złożonej z elementów racjonalizmu w poglądzie na świat i ateizmu w poglądzie na religię.

Nic więc dziwnego, że w jednym z kalendarzy sowirzralskich z końca

---

⁶ S. Grzeszczuk, *Rodowód społeczny i literacki polskich sowirzralców*. „Ruch Literacki” 1964, z. 5/6.

⁷ K. Badecki, *Literatura mieszczańska w Polsce XVII wieku. Monografia bibliograficzna*. Lwów 1925.

⁸ S. Grzeszczuk, *O „Satyrach” Krzysztofa Opalińskiego. Próba syntezy*. Wrocław 1961, s. 324. — C. Backvis, *Nad antologią dramatu staropolskiego*. „Pamiętnik Teatralny” 1960, z. 3/4, s. 535—536.

XVI w. została zamieszczona ironiczna, przepojona goryczą autobiografia sowizrzańska, w której m. in. czytamy:

Wiedzą ludzie dobrzy, że ja zawsze drogami prostymi chodził, jako prawdziwy chrześcijanin. Ale je Pan teraz pozagradzał i pozasiewał i ścieżki cierniem pozaplatał. A tak muszę obchodzić, bo gdybym przykazanie pańskie przestąpił, tedy bym od niego kijem wziął, stanęłoby mi za mandat. A tak stare drogi, którymi ojcowie naszy chodzili, z daleka omijać muszę [...]. A tak, moi mili chrześcijanie, nie dziwujcie mi, że sobie drogi obieram a idę, której mogą prześć. Jeśliby też kto upatrował, że nie z chrześcijany przestaję, a zwłaszcza w niedzielę, wszakże ja i we czwartek z kantorem i z wytrykusami kościelnymi rad się napijam, bo wiem, że to ludzie dobrego sumnienia, a czasem będzie i pan wójt, który też jest dobry katolik, bo kiedy raz kopę przepił, tedy serdecznie tego uczynku nazajutrz płakał⁹.

Charakterystyczne też jest „credo” sowizrzańskie, podyktowane gorzkim doświadczeniem życiowym i brakiem perspektyw:

Jeśli idzie o wyznanie wiary, tedy tak wierzę, że nie będę tak długo na świecie, jakom był. Wierzę i to, że się do śmierci dobrze nie będę miał. A dlatego stracił nadzieję, że nie orzę ani sieję. Kto by chciał tej nędzy ująć, miej to ode mnie: kup sobie 4 w rynku krakowskim kamienice, a do niej folwark albo 6, tedy możesz między pany sieść. Ja wierzę i wyznawam, żeby tak nieźle. Jeszcze i to wierzę, i tak o tym trzymam, że kiedy idę kędy przez miasto, tedy, co żywo, ze mnie szydzi, palcem mnie ukazując, a to dlatego, że piechotą idę i pachółków nie mam. Wierzę i to, że przy skonaniu moim płaczu będzie dosyć, a mianowicie kiedy zajrzą do skrzynki, a w niej nie masz nic. Wierzę, że i psalterza darmo śpiewać nie będą¹⁰.

Nic więc dziwnego, że biskup krakowski Marcin Szyszkowski, kontynuując akcję biskupa Bernarda Maciejowskiego, wydał w r. 1617 kolejny *Index librorum prohibitorum*, zamieszczając w nim m. in. także utwory sowizrzańskie, a autorzy oraz impresorzy tych prac starannie ukrywali swą działalność występując anonimowo, bądź też pod pseudonimami.

Bogaty i oryginalnie stosowany zestaw środków artystycznych o szczególnie satyrycznym, kpiarskim czy humorystycznym oddziaływaniu (groteska, parodia, kalambur, hiperbola, karykatura itp.) zbliżał literaturę sowizrzańską do twórczości ludowej. Spełniał on ważne funkcje ideowe: był precyzyjnym i skutecznym instrumentem niszczenia przeciwnika, podważając jego autorytet i narażając na powszechne ośmieszenie. Dzięki temu literatura sowizrzańska uzyskiwała możliwość szerokiego, masowego oddziaływania i urabiania opinii publicznej. Była to więc literatura buntownicza i walcząca, tworzona przez ludzi skłóconych z rzeczywistością,

⁹ Cyt. za: J. Antonów, *Dwa nieznanne kalendarze sowizdrzańskie*. „Pamiętnik Literacki” 1938, s. 151—152.

¹⁰ *Ibidem*. Zob. też: *Polska fraszka mieszczńska. Minucje sowizdrzańskie*. Opracował K. Ba d e c k i. Kraków 1948, s. 269—270.

skrzywdzonych przez istniejący układ stosunków społecznych i ekonomicznych.

W literaturze sowirzralskiej znalazły odbicie warunki życia i obyczaje ówczesnych dołów społecznych oraz ich ideologia. Było to możliwe dzięki swoistej poetyce, konsekwentnie przestrzeganej, a polegającej na dążeniu do maksymalnego zbliżenia pomiędzy literaturą i życiem. Jak słusznie zauważył Budzyk, w poetyce sowirzralskiej „zasada bliskiego kontaktu z konkretną rzeczywistością była prawem najwyższym i rygorystycznie przestrzegany”¹¹. Literatura sowirzralska rekompensowała u nas brak powieści realistycznej i pod względem walorów poznawczych stanowi niezastąpione źródło informacji o ludziach, wydarzeniach i stosunkach społecznych w Polsce XVII wieku¹².

Najpełniejszy rozkwit tej humorystyki popularnej przypadł na lata 1611—1620. Ukazało się wówczas 65 druków sowirzralskich, w tym przeszło 40 pierwodruków¹³. Można bez przesady stwierdzić, że pod względem popularności i poczytności literatura sowirzralska nie miała sobie równej. Ostatnie drukowane teksty sowirzralskie spotykamy w połowie w. XVII, w rękopisach natomiast występują one aż po wiek XVIII. Największą żywotność wykazała liryka sowirzralska, zwłaszcza pieśń¹⁴.

Interesujący jest stosunek literatury sowirzralskiej do reformacji i kontrreformacji. Z uwagi na opozycyjną postawę tej literatury wobec zastanych stosunków społecznych i jej antyklerykalny, czy nawet antykościelny charakter — można było się spodziewać, że zajmie ona stanowisko proreformacyjne. Zagadnienie to jednak komplikują różne czynniki. Akcenty solidarności pisarzy sowirzralskich z reformacją zdarzają się rzadko, a niekiedy można spotkać również wypowiedzi kontrreformacyjne.

Claude Backvis, formułując własny, interesujący pogląd na genezę i rozwój polskiej literatury „*picaresco*”, posunął się do stwierdzenia, że dla literatury sowirzralskiej postawa antyreformacyjna jest zjawiskiem typowym, i w związku z tym zalecał „ostrożność w przyjmowaniu tego prądu literackiego za jedynie reprezentatywne dziedzictwo polskiego renesansu”¹⁵. Również Budzyk zauważył, że w naszej literaturze sowirzralskiej pojawiają się w stosunku do reformacji „akcenty tak agresyw-

¹¹ K. Budzyk, *O metodzie artystycznej polskiej literatury okresu Odrodzenia*. „Pamiętnik Literacki” 1954, z. 1, s. 23.

¹² Brückner, *Cechy literatury szlacheckiej i miejskiej wieku XVII*, s. 166—186.

¹³ K. Budzyk, H. Budzykówna, J. Lewański, *Literatura mieszczańska w Polsce. Od końca XVI do końca XVII wieku*. T. 1. Warszawa 1954, s. 51.

¹⁴ Cz. Hernas, *Wśród rękopisów saskich początków*. „Pamiętnik Literacki” 1953, z. 3/4, s. 242.

¹⁵ Backvis, *op. cit.*, s. 540.

ne, że nie powstydziliby się ich najbardziej rozwścieczony jezuita". Przy innej okazji natomiast — w tej samej pracy przypisywał owej literaturze indyferentyzm religijny¹⁶.

Gdyby te konstatacje przyjąć bez zastrzeżeń, mielibyśmy do czynienia z dziwnym zjawiskiem. Literatura sowizrzalska otrzymałaby podwójne oblicze ideowe: buntownicza i wojująca, wyrażająca ideologię dołów społecznych — i jednocześnie kontrreformacyjna, a więc służąca najbardziej wstecznym celom. Czy tak było rzeczywiście i gdzie tkwią źródła tego ideowego zamętu?

Wydaje się, że przysądzenie literaturze sowizrzalskiej ostrych tendencji antyreformacyjnych jest rezultatem dowolnego traktowania zakresu terminu „literatura sowizrzalska”. Wspomniani historycy literatury, idąc za sugestiami bibliograficznymi i edytorskimi Badeckiego, włączyli do kręgu literatury sowizrzalskiej pokaźny cykl satyrycznych utworów kontrreformacyjnych, naśladowujących formą i metodą artystyczną twórczość sowizrzalską, ale nie będących owocami plebejskich pisarzy sowizrzalskich. Oto pełny wykaz tych quasi-sowizrzalskich utworów:

1. *Wyprawa ministra na wojnę do Inflant* (Kraków 1605).
2. *Synod ministrów heretyckich, na którym radzą o zgodzie z katolikami i o patronie* (Kraków 1611, 1612, 1616).
3. Ramułt Mikołaj Aleksander, *Kolenda abo lekarstwo na trucizne nowego cyrulika iks Samuela Łysogórników auszpurskiej konfessyjej za Poznaniem predykanta* (Poznań 1613).
4. *Apendix albo zawieszenie wyznania niektórych aryjanów bluźnierskiego zboru rakowskiego na sentencyjach z Pisma budowane* (Kraków 1615).
5. *Walna wyprawa do Wołoch ministrów na wojnę* (Kraków 1617).
6. *Zwrócenie Matyjasza z Podola* (Kraków 1619 — było co najmniej 9 wydań w XVII wieku).
7. Habspert Nikiel (pseud.), *List o Lisowczykach do D. Martyn Luter od śląskich i czeskich efanjelików* (Kraków 1620 — 2 edycje, 1636).
8. *Kolenda paniom saskim* (Wilno po 1620).
9. Zimorowic Bartłomiej, *Testament luterski żartownie napisany*. Kraków 1623.
10. *Tajemna rada abo exorbitantiae niektóre Samuela Dambrowskiego supersuspendenta konfusyi szachskiej od pewnych osób tejże sekty do pospólstwa luterskiego we zborze miane i od nichże naganione* (Wilno 1624).
11. (Chądzyński Jan?), *Relacyja a oraz suplika zboru wileńskiego saskiego do Hern Martyna Lutra za predykantem Burchardym ministrem swoim, który roku 1623, dnia 14 Octobra w sobotę dla traktamentu gości, miłych swoich protestantów, po kury łażąc, z drabiny spadł i szyję szczęśliwie złamać raczył, od wiernych owieczek na piersiach onemu w trunnie położona* (Wilno 1624, Kraków przed 15 VII 1625).
12. *Rok trybunalski wiecznej pamiątki godny, który o znieważenie trybunalskiej powagi, ich mość PP. deputaci ministrom heretyckim w Lublinie na synod*

¹⁶ K. Budzyk, *Komedia sowizrzalska w Polsce*. W: *Studia z zakresu nauk pomocniczych i historii literatury polskiej*. T. 2. Wrocław 1956, s. 297, 296.

zebranych w roku 1623, w wigilią śś. Piotra i Pawła przez instygatora swego dali. Kraków 1625.

13. Doliwski Matyjasz (pseud.), *Bitwa ministrów saskich wileńskich 16 Junii roku 1641* (Wilno 1641).

14. (Doliwski Matyjasz, pseud.), *Nowiny ponowione, gniazdo, w którym się niezgody i tumulty łączą* (Wilno 1641).

15. *Witanie na pierwszy wjazd z Królewca do Kadłubka saskiego wileńskiego Ixa Hern Lutermachra* (Wilno 1642).

Pisarze sowiwrzalscy wywodzili się z ziemi krakowskiej i rzeszowskiej. Jak pisał Brückner:

Ojczyzna ich od Grzybowa do Balic, Ciężkowic, Pilzna sięga i stron podgórskich do Krosna i Sanoka i tu stykali się z ludem i pieśnią ruską¹⁷.

Twórczość ich również obracała się w kręgu własnych doświadczeń społecznych, które nie wykraczały zasięgiem geograficznym poza wspomniane tereny. Tymczasem wymieniony cykl satyr kontrreformacyjnych sięgał tematycznie i edytorsko po Poznań, Wilno i Lublin. Tę nieprawidłowość zauważył już Badecki, wyłączając wspomniane satyry kontrreformacyjne z cyklu edytorskiego literatury mieszczańskiej i grupując je w oddzielny tom¹⁸.

Po wyeliminowaniu z kręgu literatury sowiwrzalskiej kontrreformacyjnych utworów satyrycznych nietrudno zauważyć, że właściwy *corpus* tej literatury problematyką walk wyznaniowych zajmował się tylko marginesowo, a wypowiedzi kontrreformacyjne są nieliczne i w żadnym utworze nie stanowią akcentu zasadniczego.

Przypatrzmy się z tego punktu widzenia utworom zawartym w czterech tomach edycji Badeckiego: komedii rybałtowskiej, liryce mieszczańskiej, fraszce mieszczańskiej i satyrze mieszczańskiej¹⁹.

Akcenty antyreformacyjne najliczniej występują w komedii rybałtowskiej. Wynika to z naturalnej specyfiki tego gatunku, najbardziej podatnego do wyrażania treści ideowych i przeprowadzania polemiki. *Wyprawa plebańska* z r. 1590, otwierająca dzieje literatury sowiwrzalskiej w Polsce, tylko raz, w wypowiedzi Plebana, nawiązuje do walk wyznaniowych i reformacji. Narzekając na złe czasy, Pleban napomyka o aktualnej sytuacji religijnej w kraju:

¹⁷ Brückner, *Cechy literatury szlacheckiej i miejskiej wieku XVII*, s. 172.

¹⁸ Edycję tych utworów przygotował do druku K. Badecki w r. 1951 (masyzynopsis w Bibl. Jagiellońskiej, sygn. 7782 III). Obecnie przygotował te utwory do druku autor tego artykułu, jako pracę doktorską pod kierunkiem prof. dra Bronisława Nadolskiego.

¹⁹ *Polska komedia rybałtowska*. Lwów 1931; *Polska liryka mieszczańska. Pieśni, tańce, padwany*. Lwów 1936; *Polska fraszka mieszczańska. Minucje sowiwrzalskie*. Kraków 1948; *Polska satyra mieszczańska. Nowiny sowiwrzalskie*. Kraków 1950. Wszystkie cytaty zaczerpnięte zostały z tych wydań.

Miły Boże, dziś się zaś wszystko opak dzieje,
 Z świetckich ludzi stali się mowni kaznodzieje.
 Plebanie posiadli, zawarli kościoły,
 W dworach pozakładali kaznodziejskie szkoły. [w. 99—102]

Kończąc narzekania proponuje, aby właśnie tych,

co kościoły psują,

Wypchnąć na harc, niechaj tam męstwa dokazują. [w. 107—108].

W konkluzji tej została zawarta jak gdyby zapowiedź nieco późniejszego cyklu utworów, wchodzących w skład tzw. drugiej serii wypraw kleszych na wojnę, którego bohaterami są ministrowie protestancyści uwikłani wraz z rodzinami w sprawy wojenne.

Mocniejszy akcent antyreformacyjny wystąpił w intermedium z r. 1598, *Szołtys z klechą*, należącym do kręgu jezuickiej komedii sowizrzalskiej²⁰. Jest nim rozbudowana scena oskarżania chłopca o herezję (w. 61 n.).

Interesująco przedstawia się ta sprawa w *Synodzie klechów podgórskich* z roku 1607. Utwór ten, w zasadzie antyklerykalny i antykościelny, ukazujący dosadnie nędzę, wyzysk i ponizanie sług kościelnych przez księży, głosi jednocześnie hasła nietolerancji w stosunku do różnowierców. Gdy jeden z uczestników synodu, Petrus, namawia klechów, aby przystali do „heretyków”, ci oburzają się, plują nań i wyganiają go z zebrania. Zabierający potem głos Paulus występuje w obronie wiary katolickiej i przestrzega zebranych, aby złe warunki życia nie sprowadziły ich z drogi zbawienia. Wypowiedź jego zyskuje ogólny aplauz, a w konstytucjach synodu umieszcza się postanowienie, aby żaden klecha nie podejmował dysput z „heretykami” (w. 769—770). Na przykładzie tego utworu, który nie należy do kręgu jezuickiego i zawiera mocne oskarżenia pod adresem księży i Kościoła katolickiego, widać wyraźnie, jak skomplikowana była sytuacja klechy. Z jednej strony złe warunki bytowania skłaniały go do ataku na księży i Kościół, z drugiej zaś strony zależność materialna od księży i Kościoła nie pozwalała na żadne gesty solidarności z reformacją.

W ciekawej ze względu na bogaty materiał obyczajowy *Peregrynacji dziadowskiej* z r. 1612 wpleciony jest dialog Kubraka i Choroby w sprawach wiary. Kubrak, dziad wolnomyślny, przejawia zupełny indyferentyzm religijny. Dla uzyskania lepszego zarobku jest gotów przystać do lutrów, żydów, czy też arian w Luławicach. Poglądy jego spotykają się jednak z potępieniem. Choroba, również dziad, odwołuje go kolejno od lutrów (nie uznają postów), od żydów (grozi obrzezanie) i od arian (grozi ponurzenie w Dunajcu). W rezultacie dyskusji Kubrak uznał rację Choroby i udał się z nim do Kalwarii (w. 323—363). I w tym wypadku

²⁰ Budzyk, *Komedia sowizrzalska w Polsce*, s. 276—281.

nacisk ideologii kontrreformacyjnej nie pozwolił autorowi inaczej rozwiązać sporu o wiarę.

Utwory z tomu *Polska liryka mieszczańska* zawierają niewiele akcentów kontrreformacyjnych. Wynika to stąd, że Badecki w osobne tomy wyodrębnił najbardziej pojemne ideowo gatunki z pogranicza liryki i epiki, jak fraszka i satyra, a w tomie z liryką uwzględnił jedynie pieśń miłosną i nieco liryki obyczajowej. Przedrukowany tam zbiór facecji *Prażonka albo nawara* z r. 1615, zawierający m. in. kilka anegdot o ostrym wydźwięku antyfeudalnym (np. *O sykofancie*, *O jednym opacie*), mieści też jedną facecję o zabarwieniu antyreformacyjnym, *Kompania*, osnutą na oklepanym motywie oddawania czci symbolom wiary katolickiej. Rzecz znamienna, że w drugim wydaniu *Prażonki* z r. 1640 anegdotę tę wyłączono i zastąpiono inną, pt. *O jednym*, ideowo zupełnie obojętną. Ta praktyka edytorska dowodzi, że literatura sowizrzalska wykorzystywała okresy „ideologicznej odwilży” i pozbywała się obcego sobie balastu.

Fraszka sowizrzalska tylko w niewielkim stopniu posłużyła do propagowania haseł kontrreformacyjnych. Na 11 zbiorów fraszek, przedrukowanych przez Badeckiego — jedynie 2 zawierają teksty o treści antyreformacyjnej (łącznie — 4 fraszki). We *Fraszkiach Sowizrzata nowego Jana* z Kijana z r. 1614 jest tylko jedna fraszka tego rodzaju, karykaturalnie przedstawiająca wyznawcę Lutra, ale zamknięta charakterystycznym oświadczeniem:

Ale to nie mej głowy,
Kłopot z tego gotowy.
Wrócę się ja do swego
Rytmu sowizrzalskiego. [s. 174]

Baltyzer z Kaliskiego Powiatu w *Biesiadach rozkosznych* (ok. 1615) zamieścił zabawną opowieść o ministrze, który przemycił w worku kochankę, pod pozorem, że to *Biblia* (s. 248—249). W tymże zbiorze pewne akcenty antyreformacyjne można dostrzec w makaronicznym *Wykładzie mazowieckim* (s. 251—252) i we fraszce *Na sofistę* (s. 255).

Ta znikomość i marginesowość wystąpień antyreformacyjnych we fraszce sowizrzalskiej jest jej cechą charakterystyczną. Wbrew gołosłownym uogólnieniom Badeckiego, kreującym pisarzy sowizrzalskich na świętoszków:

Nie wystąpili oni nigdy przeciw Bogu i religii, przeciwnie, żywili dla rzeczy świętych cześć najgłębszą i stale podkreślali swój wierny katolicyzm i chrystianizm²¹

— trzeba stwierdzić, że ideologia antyfeudalna, tak znamienna dla fraszek sowizrzalskich, przejawia się często w formie wystąpień antyklery-

²¹ *Polska fraszka mieszczańska*, s. XXVII.

kalnych i antykościelnych. Wystąpienia te z oczywistych względów były maskowane za pomocą wieloznacznych sądów, rzekomej pochwały, przewrotności narratora — ale i tak cenzura duchowna potrafiła je właściwie odczytać, i w indeksie *librorum prohibitorum* znalazły się również *Fraszki Sowizrzęła nowego*.

W charakterystycznym sowizrzalskim monologu autobiograficznym, mieszczącym się w jednym z kalendarzy sowizrzalskich, o którym już była mowa, przytoczone jest „wyznanie wiary” podyktowane gorzkim doświadczeniem społecznym, pełne realizmu w ocenie perspektyw swej klasy, zawierające elementy racjonalizmu, czy nawet ateizmu w spojrzeniu na sprawy wiary i religii²².

Anonimowy autor, parodiując *Credo* i popularne przepowiednie kalendarzowe, mówi o sprawach najoczywistszych, nazywając je wprost. Realistyczne, codzienne, natychmiast sprawdzalne treści ujęte zostały w formę modlitwy i wróżby na przyszłość. Dzięki temu wypowiedź nabrała ogromnej ekspresji artystycznej i ideowej:

I tak mniemam, że wszędy panowie będą rozkazować, a szczęśliwie się im wszystko powiedzie, bo o co jedno poddanych prosić będą (kijem pogłaskując), wszystko z chęcią dla nich uczynią. [...] Mieszczanie, zwłaszcza co bogatszy, na urzędach zasięda, a z ubogich leda co wybierając sztydzić będą. Tego roku *iusticia* droga będzie i nie leda kto się jej dokupi [...].

Ludziom ubogim i na piecu zimno będzie, jeszcze jak z pieca spadnie, będzie pod nalepą na dnie; nie głęboko-ć, ale ubogiemu i z ławy spaść — śmiertelna choroba, panu nie tak. [s. 271—272, 273]

Również tom z *Polską satyrą mieszczańską* ubogi jest w akcenty antyreformacyjne, mimo że gatunek ten szczególnie nadawał się do wystąpień krytycznych i ośmieszających. W tym bogatym i gatunkowo mocno zróżnicowanym dziale twórczości sowizrzalskiej znajdziemy zaledwie trzy zbiorki, w których wystąpią pewne akcenty antyreformacyjnej, jak zwykle w formie marginesowej.

Najsilniej akcenty kontrreformacyjne zabrzmiały w *Poselstwie z Dziekich Pól* Jana Jurkowskiego z roku 1606. Autor o antyślacheckich przekonaniach, mieszczanin z pochodzenia, usiłując wyrwać się z ograniczeń swej klasy, wszedł w krąg oddziaływania kardynała Maciejowskiego i jezuitów, co z kolei zmusiło go do przyjęcia i propagowania ideologii kontrreformacyjnej²³.

Jurkowski przyswoił sobie styl i argumentację polemistów kontrreformacyjnych i prawie w każdym utworze starał się podkreślić swą wro-

²² *Ibidem*, s. 269—270.

²³ M. Hernasowa, *Jan Jurkowski. Zarys twórczości. 1604—1607*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego”, seria A, nr 2 (1956): „Prace Literackie” I, s. 86.

gość wobec reformacji oraz pełną aprobatę dla polityki nietolerancji i fanatyzmu religijnego. Tak jest w *Tragedii o polskim Scylurusie* (Kraków 1604), *Lutni na wesele Zygmunta III* (Kraków 1605), *Chorałowi Wandalinowej* (Kraków 1607) i przede wszystkim w *Poselstwie z Dzikich Pól od Sowizrzała do mało cnotliwej drużyny* (b. m. 1606). Różnowierców potraktował Jurkowski jako wrogów ojczyzny, burzycieli ładu społecznego i politycznego, postawił ich w jednym rzędzie z łotrami i zdrajcami, proponując wyprowadzenie z Polski:

Za tymi heretyki, lutry, aryjany,
Kalwiny, nowochrześciance, nurki, zwinglijany,
Łatwie możesz powabić. Ci-ć dla swego błędu
Wywracają świat, państwa i z sobą do szczytu
Zagubiają zbyt głupie [...]. [w. 299—303]

Dzięki swoistemu mariażowi sowizrzałskiej formy i metody artystycznej z kontrreformacyjną treścią i ideologią — *Poselstwo* mogło być wzorem nowego typu utworów kontrreformacyjnych o szerokim, masowym zasięgu czytelniczym.

W „nowinach sowizrzałskich”, które były częstym motywem groteskowym i parodystycznym w piśmiennictwie sowizrzałskim, znajdujemy tylko jedną wiadomość nawiązującą do wydarzeń reformacyjnych. W zbiorze Józefa Pięknorzyckiego *Z nowinami torba kursorska* z r. 1645, zawierającym 53 „nowiny” o wypadkach niecodziennych, fantastycznych i niesamowitych, tylko jedna dotyczy wydarzeń związanych z reformacją. Nowina przedostatnia ukazuje poglądy ministra różnowierczego na tzw. cnoty teologiczne. Minister ten chwali wiarę żydowską, nadzieję pokłada w pieniądzech, a miłością darzy tego, kto więcej daje. Chodziło w tym wypadku zapewne o jakiegoś znaczniejszego arianina, gdyż jest wzmianka, że był on z „Bekieszowej sekty”²⁴ oraz że go i bez podania nazwiska „śnadnie pozna każdy”.

W okresie reformacji dużą popularność w satyrycznej twórczości literackiej uzyskała parodia o charakterze polemicznym. Przedmiotem parodii były osoby duchowne, ich funkcje i obyczaje, ceremonie kościelne (np. msze, procesje), instytucje kościelne, teksty religijne itp. Parodie polemiczne, tworzone na doraźny użytek, były groźnym orężem w sporach i walkach wyznaniowych. Demaskowały słabe strony przeciwnika, obnażały i karykaturalnie przejawiały jego błędy, ośmieszały publicznie to, co dla niego było prawdą podstawową i bezdyskusyjną.

---

²⁴ Jest to aluzja do Kaspra Bekiesza (1520—1579), polityka i wojskowego, arianina, Węgra z pochodzenia. Na temat jego poglądów religijnych krążyło wiele paszkwili i anegdot (zob. *Apendix albo zawieszenie wyznania niektórych aryjanów* [...]. Kraków 1615).

Pisarze sowizrzalscy technikę parodystyczną opanowali po mistrzowsku i uczynili z parodii zasadniczy element swej poetyki. Gatunek ten szczególnie odpowiadał ideowym założeniom literatury sowizrzalskiej, pozwalał bowiem pełniej i jaskrawiej wyrażać protest i stanowisko opozycyjne przez kontrastowe zestawianie treści i nie pasującej do niej formy. Wywołuje to jednocześnie tak znamienne dla literatury sowizrzalskiej efekty komiczne, które jednak zawsze służą określonej postawie ideowej.

W literaturze staropolskiej popularnym i niemal tradycyjnym motywem parodystycznym był sejm, rozumiany jako zgromadzenie osób dla odbycia narady i podjęcia uchwał. Utwory oparte na tym motywie mają w większości wypadków zabarwienie antyfeministyczne i zaliczane są do satyr społeczno-obyczajowych. Pojawiły się one w Polsce bardzo wcześnie. W roku 1543 ukazał się w Krakowie *Senatulus, to jest sjem niewieści*, w 1566/67 Marcin Bielski wydał *Sjem niewieści*, wzorując się na utworze Erazma z Rotterdamu. Motyw ten wraz z techniką parodystyczną został następnie przejęty przez pisarzy sowizrzalskich i zużytkowany w kilku utworach cieszących się ogromną poczytnością. W roku 1607 ukazał się *Synod klechów podgórskich* (3 wydania), w r. 1608 Jana Dzwonowskiego *Sejmu domowego artykułów sześć* (ponad 5 wznowień), około 1615 wyszedł drukiem najpopularniejszy utwór literatury sowizrzalskiej, *Sejm piekielny* (kilkanaście wydań w XVII i XVIII w.), a przed r. 1617 ukazały się: *Sejm białołowski* (4 wydania) i *Sejm paniński* Jana Oleńskiego (7 wydań).

Parodie sejmów szczególnie nadawały się do demaskowania i ośmieszenia obyczajów czy poglądów przeciwnika. Temat ten umożliwił zgromadzenie w utworze większej liczby osób, wymieniających swe poglądy bezpośrednio, co z kolei prowadziło do ujawniania wewnętrznych sprzeczności i ujemnych stron życia i działalności przeciwnika. Sowizrzalskie parodie sejmów tylko w jednym wypadku potrafiły o strunę antyreformacyjną.

W *Sejmie piekielnym*²⁵, pisanym rzadko spotykanym wierszem 14-zgłoskowym, są relacje przeróżnych czartów z ich działalności na ziemi. Dają one w sumie barwny obraz obyczajowości polskiej różnych warstw społecznych, ukazują źródła wierzeń i zabobonów ludowych. Akcenty antyreformacyjne dostrzegamy tu w kilku miejscach. Lucyfer otwierając „radę piekielną” zali się, że męczą go pewne ceremonie i dogmaty Kościoła katolickiego: modlitwy, kadzidło, kult Matki Boskiej, czyściec — a więc te, które były atakowane przez reformację. Lucyfer wyraża tu stanowisko większości wyznań reformacyjnych.

²⁵ Wszystkie cytaty z *Sejmu piekielnego* pochodzą z wydania A. Brücknera (Kraków 1903. BPP 45).

Rozpoczynający relacje czartów Belzebub zwraca w swym wystąpieniu uwagę na szerzenie się „herezji” i w związku z tym przewiduje duży połów dusz:

A nawięcej w Małej Polsce, choć tam mądrzy ludzie,
Dadzą się tam leda jakiej odmienić obłudzie.
Różnych wiar tam co niemiara, cośmy my nasiali,
A co większa, mało takich, by się Boga bali. [w. 125—128]

Cerberus, którego specjalnością jest nakłanianie ludzi do obżarstwa, opilstwa i łajdactw, także wspomina o reformacji:

Jam poduszczyl heretyki, że postów nie mają,
Gdzie by mieli naskromniej żyć, nawięcej jadają. [w. 258—259]

Pluto, zarażający ludzi pychą, szczyci się m. in.:

Jam tym uczynkiem rozrodził w ludziach dziwne błędy:
Wkoło wiary za łby chodzą, a wadzą się wszędy. [w. 342—343]

Szerzej o reformacji mówi diabeł heretycki, „*Nuncius apostaticus*”: o szerzeniu się nowinek religijnych, niszczeniu kościołów katolickich, bluźnierstwach różnowierców. Dla zilustrowania metod działania protestantów przytacza fragment kazania Jana Cochleusa, jakie mu rzekomo sporządzili luteranie ze strzępków tekstów ewangelicznych.

Sejm piekielny zamyka przemówienie Lucyfera, w którym zostały ukazane przygotowania do przyjęcia nowych gości w piekle:

Heretycy zaś osobne będą mieć mieszkanie,
Bo to naszy kochankowie, trzeba mieć wzgląd na nie.
Wprzód im nosy pourzynać i wylupić oczy,
Bo w tych Nawyższy nie władnie i nie ma ich w mocy.
Wolą naszą wypełniają, a swowolnie żyją,
Dobrze by im ich języki w tył wywłóczyć szyją.
Pisma im kazać pożywać wspólnie z pomyjami,
Wszystkie księgi nimi skarmić, które robią sami.
Trzeba przy nich ustawicznie mieć rzeźnicze jatki,
Zaby, jaszczurki, niedźwiadki i inne dostatki. [w. 1499—1508]

Te wyrażenie zarysowane akcenty antyreformacyjne nie stanowią jednak dominanty ideowej utworu, piętnującego przede wszystkim zacfanie umysłowe, przywary obyczajowe i moralne różnych warstw społecznych. Niemniej jednak dowodzą one, że forma parodii sejmu mogła udźwignąć i także treści ideowe. Wykorzystała to kontrreformacja. Formę parodii sejmu otrzymały najzjadliwsze satyry kontrreformacyjne: *Synod ministrów heretyckich*, *Rok trybunalski* i *Tajemna rada*.

W pozostałych utworach sowizrzalskich brak nawet takich, marginesowych wystąpień antyreformacyjnych.

W wielu utworach sowizrzalskich obok akcentów antyklerykalnych i antykościelnych, zdradzających indyferentyzm religijny autorów, moż-

na też odczytać dowody solidarności ideowej z reformacją. W *Synodzie klechów podgórskich* z r. 1607 ukazana została rozpaczliwa sytuacja sług kościelnych: ciężkie warunki bytowe, poniżenie i upokorzenia doznawane od księży są powodem desperackich aktów samobójczych i fermentu ideowego. Jeden z klechów, Petrus, wskazuje takie wyjście z sytuacji:

Ba, wierę, ja nie będę i mało mi dodać,
Pójdę, wierę, do zboru, by mi kości głodać.
Nie mogłem księdzem zostać, ministrem zostanę,
I Bogu służyć będę, i sławy dostanę.
Wierę, mi heretycy bliscy przyjaciele,
By nie ci, jużbym był zdechl dawno przy kościele. [w. 380—385]

Inni natomiast wyrażają chęć podjęcia służby wojskowej, gdyż wydaje im się, że w ten sposób uzyskają możliwość zemsty na księżach, grabiąc ich dobra na mocy prawa o stacjach żołnierskich. Wprawdzie propozycję Petrusa potępiono i odrzucono, zasadniczym jednak wyznacznikiem ideowym utworu pozostaje nienawiść do księży katolickich.

Również *Wyprawa plebańska* (Kraków 1590) i *Albertus z wojny* (Kraków 1596), wykorzystujące klasyczny motyw żołnierza-samochwała do propagandy antywojennej i walki z wielką plagą gospodarczą tego okresu — stacjami żołnierskimi, mają charakter satyry antykościelnej, gdyż ośmieszeni bohaterowie tych pierwszych komedii sowirzalskich wywodzą się z kręgu Kościoła katolickiego (Pleban, Klecha).

W *Peregrynacji dziadowskiej* z r. 1612 występują wyraźne akcenty antyfeudalne i wolnomyślicielskie. Jeden z dziadów, Chełpa, tak ocenia sens pracy:

Jeśli robisz, to panu więcej niżli sobie. [w. 51]

Inny dziad, Kubrak, przyznaje się otwarcie do zupełnej obojętności w sprawach wiary:

Nie idzie mi o wiarę, a co mnie po wierze,
Wiesz, że i sam rad idziesz, gdzie się często bierze. [w. 333—334]

W znakomitej satyrze obyczajowej z początku w. XVII, *Nędza z Biedą z Polski idą* (w latach 1633—1818 miała co najmniej 12 wydań)²⁶, smagającej bezlitośnie wszelkie przejawy zła i niesprawiedliwości, można odczytać wyraźne dowody solidarności ideowej z reformacją. Anonimowy autor w taki sposób ukazuje genezę „Nędzy z Biedą” w Polsce:

Mówią, że lisowczycy wnieśli je do Polski,
Bo jakoż od onych czas pomarniały wioski.
Gdy konfederacja owo w Polszcze była,
Dobrze było, nikogo Nędza nie trapiła.

²⁶ *Polska satyra mieszczańska*, s. 377—378.

Teraz jako poczęli na wiarę nawracać
 Heretyków i wiary po kadłubkach macać,
 Nauczyli bojaźniej, ba, i z dobrą wiarą
 Nie mógł się drugi zostać w domu żadną miarą.
 Lutra w Polszcze nie pytaj, bo ich wymacali,
 Kiedy sklepy i lochy, skrzynie wywracali.
 Nie żołnierze to byli, lecz własni złodzieje,
 Bo w Turczach tego nie masz, co się w Polszcze dzieje.
 Wtenczas się Nędza z Biedą u nas urodziła,
 Urodziwszy i zaraz na nogach chodziła. [w. 37—50]

Trudno o wyraźniejsze zdemaskowanie awanturniczych i rozbójniczych metod działania kontrreformacji.

W innych utworach sowirzalskich akcenty solidarności z reformacją nie są tak wyraźne. Występują one niekiedy w formie zakamuflowanej, aluzyjnej. I tak np. we *Fraszkiach nowych Sowirzalskich* z r. 1615 Jan z Kijan używa formy psalmu dla wyrażenia niepoważnych treści, a w *Biesiadach rozkosznych* Bałtyzera z Kaliskiego Powiatu jest ciekawe i trafne spostrzeżenie na temat działalności cenzury:

Biblijej zakazano, kronik nie czytamy,
 Więc się też lada fraszek tych czasów chwytny. [s. 220]

Ostatnio Ludomir Stankiewicz wyraził interesujący pogląd, że „nowiny sowirzalskie” są parodiemi ówczesnej prasy i mają w zasadzie antyjezuicką wymowę²⁷. Tak więc i ten dział twórczości sowirzalskiej wykazuje pośrednio solidarność z reformacją.

Wydaje się, że ten krótki przegląd treści ideowych utworów sowirzalskich upoważnia do wniosku, iż właściwy *corpus* piśmiennictwa sowirzalskiego tylko w niewielkim stopniu nosi ślady nacisku ideologii kontrreformacyjnej. A trzeba podkreślić, że literatura ta powstawała w okresie pełnego triumfu kontrreformacji, kiedy wszelkie przejawy życia duchowego zostały poddane surowej cenzurze. Odporność literatury sowirzalskiej wynika stąd, że ideologia kontrreformacyjna była jej zupełnie obca.

Brak wyraźnych dowodów solidarności z reformacją wynika z kilku powodów. Jak już wspomniano, warunki życia ukształtowały w większości autorów sowirzalskich postawę indyferentyzmu religijnego. Sprawy religii, spory wyznaniowe były im w zasadzie obce i obojętne. Zwalczali oni nie poszczególne wyznania, lecz atakowali kler i Kościół ze względu na ich funkcje społeczne w ustroju feudalnym. W początkach w. XVII, w okresie najpełniejszego rozwoju literatury sowirzalskiej, obóz reformacyjny nie dysponował programem społecznym, który by mógł zado-

²⁷ L. Stankiewicz, *Staropolskie parodie prasy*. „Acta Universitatis Wratislaviensis”, seria A, nr 30 (1964): „Prace Literackie” VI.

wolić i pociągnąć masy plebejskie. Stąd też nikłe zainteresowanie reformacją wśród pisarzy sowizrzalskich. Również poważny wpływ miał osobisty związek i zależność większości pisarzy sowizrzalskich od Kościoła katolickiego. Nieobojętną sprawą był też ogólny nacisk ideologii kontrreformacyjnej, która za pośrednictwem działalności jezuitów kształtowała w tym czasie poglądy całego społeczeństwa.

Pisarze sowizrzalscy wypracowali własne metody i styl polemiki — stworzyli literaturę walczącą, o nie spotykanej dotąd popularności. Te właściwości literatury sowizrzalskiej, zawarte w niej potencjalne możliwości rażenia przeciwnika w sposób najbardziej bolesny, bezpośredni, rażenia na szerokim froncie, a jednocześnie jak gdyby „zza węgła”, anonimowo — stwarzały realną szansę wykorzystywania jej także do celów niezgodnych z jej ideowym założeniem, czego dowodem są satyry kontrreformacyjne, imitujące formą literacką, metodą artystyczną i kształtem typograficznym twórczość sowizrzalską.